

Р. Шак

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
кафедра цивільного права та процесу
аспірант I року навчання спеціальності 081 Право

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ КОНЦЕПТ ДЕФІНІЦІЇ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»: СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ

© Шак Р., 2019

На основі новітніх наукових розвідок ґрунтовно проаналізовано філософсько-правовий концепт дефініції «громадянське суспільство», систематизовано сучасні підходи щодо розуміння означеного поняття. В основу дослідження покладено наукові погляди визначних філософів, а також запропоновано власний авторський підхід та висновки щодо проблематики дослідження. Обґрунтовано, що громадянське суспільство – це система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації приватних інтересів і потреб, або індивідуальних, або колективних.

Ключові слова: людина; громадянин; держава; правова держава; суспільство; громадянське суспільство; суспільні відносини; людина; свобода; права людини; система цінностей.

Р. Шак

ФИЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЙ КОНЦЕПТ ДЕФИНИЦИИ «ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО»: СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ

На основе новейших научных исследований основательно проанализированы философско-правовой концепт дефиниции «гражданское общество», систематизированы современные подходы к пониманию указанного понятия. В основу исследования положены научные взгляды выдающихся философов, а также предложено собственный авторский подход и выводы по проблематике исследования. Обосновано, что гражданское общество – это система обеспечения жизнедеятельности социальной, социокультурной и духовной сфер, их воспроизводства и передачи от поколения к поколению, система самостоятельных и независимых от государства общественных институтов и отношений, призванных обеспечить условия для самореализации частных интересов и потребностей, или индивидуальных, или коллективных.

Ключевые слова: человек; гражданин; государство; правовое государство; общество; гражданское общество; общественные отношения; человек; свобода; права человека; система ценностей.

PHILOSOPHICAL AND LEGAL CONCEPT OF THE DEFENSE «CIVIL SOCIETY»: MODERN SCIENTIFIC APPROACHES

On the basis of the latest scientific research, the philosophical and legal concept of the definition of «civil society» is thoroughly analyzed, Modern approaches to understanding the concept are systematized. There search is based on the scholarly views of prominent philosophers, as well as the author's own approach and conclusions about there search problem.

The research is based on the scientific views of significant philosophers, as well as the author's approach to the research problem. It is substantiated that civil society is a system of ensuring the vital functions of social, socio-cultural and spiritual spheres, their reproduction and transmission from generation to generation, the system of independent and independent state institutions of state institutions and relations, aimed at ensuring the conditions for the self-realization of private interests and needs or individual , or collective.

Key words: man; citizen; state; a constitutional state; society; civil society; Public Relations; man; freedom; Human Rights; system of values.

Постановка проблеми. Сучасна Україна в найближчій історичній перспективі просто приречена сформувати громадянське суспільство. Вибір і конституційне закріплення демократичного вектора розвитку політичної системи в поєднанні з метою формування правової держави не має іншої цивілізаційної альтернативи. Сказане вище жодним чином не означає, що громадянське суспільство «з'явиться» в Україні в реально осяжні терміни автоматично, тобто виникне саме по собі. Його дійсне наближення та реальне становлення буде вимагати не тільки певного історичного часу, але й, що більш важливо, свідомого руху всіх суспільних акторів даного процесу до цього надзвичайно бажаного устрою суспільного буття. Окрім цього, враховуючи величезний історичний досвід становлення громадянського суспільства в різних країнах, можна стверджувати, що в Україні існує шанс втілити цю ідею в реальність із найменшими втратами часу та інших ресурсів. Але така перспектива може бути досягнута за певних умов: по-перше, якщо ми (тобто суспільство) цей досвід засвоїмо в достатньому обсязі та неупереджено і, по-друге, якщо будемо діяти адекватно, послідовно і неухильно при вирішенні цього надзвичайно складного та масштабного завдання.

Аналіз дослідження проблеми. Аналіз концепцій громадянського суспільства свідчить про доволі широкий спектр думок дослідників при тлумаченні цієї складної проблеми. Розвиток поняття громадянського суспільства можна простежити у теоретичних концепціях Т. Гоббса, Дж. Локка, А. Фергюсона, Ф. Хатчісона, Т. Пейна, А. де Токвіля, Дж. С. Мілля, Г. В. Ф. Гегеля, Е. Геллнера та інших видатних учених.

Становлення ідеї громадянського суспільства та її історичну еволюцію досліджували західноєвропейські, російські та вітчизняні науковці: А. Арато, К. Гаджієв, О. Кравченко, В. Вітюк, В. Тимошенко, Т. Ковальчук, Ю. Корнілов, М. Мокляк, В. Степаненко. Як впливає із наведених вище праць в теоретичному аспекті найбільш дискусійними були і залишаються питання, що стосуються поняття та сутності громадянського суспільства, його взаємовідносин із державою, становлення принципів та інститутів. Разом із тим, незважаючи на неоднозначне трактування цих питань різними авторами, суть даного історичного феномена зазвичай зводять до тієї тези, що

окрема людина не веде подвійного життя – в політичній спільноті, де вона визнає себе суспільною істотою, і в громадянському суспільстві, де вона діє як приватна особа, як індивід.

Мета статті – проаналізувати в контексті філософсько-правового знання дефініцію «громадянське суспільство», а відтак систематизувати наукові підходи щодо означеного питання.

Виклад основного матеріалу. Поняття громадянського суспільства сьогодні виступає одним із ключових елементів для розуміння відносин суспільства, держави та особистості. Суттєвого значення набула диференціація громадянського суспільства та держави. Вона відіграє особливу роль для особистості, яка живе у суспільстві, що трансформується.

У довіднику «Соціологія: короткий енциклопедичний словник» наведено наступне визначення: Громадянське суспільство – асоціація вільних громадян, які взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компроміс тощо). Поняття «громадянське суспільство» характеризує цілісність суспільного життя відносно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті. Поняття держави та громадянського суспільства теоретично розчленовують цілісний соціальний організм на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені сторони – політичну і соціальну сферу життя [1, с. 108].

Перш ніж приступити до розкриття теми дослідження, наведемо декілька визначень поняття «громадянське суспільство», аби переконатися наскільки воно мінливе, відносне, розпливчате та політизоване:

По-перше, громадянське суспільство визначається як сукупність суспільних відносин, що розвиваються у позадержавній сфері [2, с. 25].

По-друге, громадянське суспільство – це таке суспільство, в якому головною діючою особою, суб'єктом розвитку виступає людина з усією системою, притаманних їй потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей [3, с. 41].

По-третє, громадянське суспільство – це таке суспільство, в якому головною діючою особою є людина зі своєю системою запитів та інтересів, відповідною системою цінностей [4, с. 15].

По-четверте, громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, який робить можливим здійснення та баланс існуючих інтересів у суспільстві [5, с. 17].

По-п'яте, громадянське суспільство – це система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації приватних інтересів і потреб, або індивідуальних, або колективних.

Можна продовжувати низку визначень, але навіть на підставі наведених вище можна зробити висновок, що: найпростіше тлумачення громадянського суспільства звучить як суспільство цивілізованих громадян, а найбільш узагальнене – як суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими відносинами між самими індивідами, неопосередкованими державою.

Процес становлення громадянського суспільства відбувається одночасно із ціннісними змінами, що їх зазнають і людина, і суспільство, і держава. Передумовою безконфліктного розвитку відносин між людиною, суспільством і державою є певна рівновага, що гарантує незалежність індивіда від зовнішніх впливів, як позитивних, так і негативних. За умови, що цей індивід узгоджує свою поведінку з інтересами суспільства та держави.

З огляду на тему нашого дослідження, цікавою видається ідея Платона щодо особистісних підвалин державного та суспільного ладу. Мислитель виділив та описав п'ять типів державного устрою, які ґрунтуються на відповідних базових типах громадян з певними характерними рисами: 1) аристократії (ідеальній державі, владі кращих) відповідає «аристократична людина», основними рисами якої є мудрість, мужність, розсудливість і справедливість; 2) тимократії (владі воїнів) – «тимократична людина» (головні риси якої – честолюбство, нерозважливість, авантюризм);

3) олігархії (владі багатих) – «олігархічна людина» (котра відрізняється прагненням до наживи); 4) тиранії (одноосібній деспотичній владі) – «тиранічна людина» (якій притаманні деспотизм, жорстокість, аморальність); 5) демократії (владі народу) – «демократична людина» (яка характеризується розгнуданістю, розбещеністю, безсоромністю) [6, с. 241–270]. Утвердження певного суспільного ладу таким чином безпосередньо пов'язане з домінуванням у суспільстві відповідного типу особистості.

Проблема особистісного підґрунтя суспільства не залишилася також поза увагою Аристотеля. Він ототожнював суспільство з державою і вважав, що «всяка держава, як і первинні об'єднання, – природне утворення», оскільки «людина (за своєю природою) є істота політична», а не «само-достатня» [7, с. 16–17].

Оптимальний стан суспільства Аристотель виводив із «взаємного спілкування», що, своєю чергою, спирається на почуття «взаємної приязні». Міра участі особи у державному житті залежить не від походження, а від «політичної добродетності» – від користі, яку приносить індивід у суспільство [7, с. 80]. Підтримання оптимального стану такого спілкування залежить, насамперед, від активної та конструктивної участі громадян. Взірцевим громадянином Аристотель уважав тільки того, «хто бере участь в управлінні та чинить послух. Однак, можливо, сутність поняття «громадянин» змінюється з огляду на зміну форми державного устрою» [7, с. 88]. Тобто громадянськість залежить від об'єктивних чинників. Відповідати цим критеріям може людина середнього достатку, яка здатна дати лад своїм господарським справам і, відповідно, «ті держави мають найкращий устрій, де середня верства становить значну кількість і користується більшим впливом порівняно з обома крайніми верствами населення» [7, с. 116]. Ця теза перегукується із поширеною сьогодні думкою, що запорукою існування громадянського суспільства є міцний середній клас.

За доби Відродження з'являються перші паростки громадянського суспільства в італійських містах-республіках. Макіавеллі формулює три важливі цінності громадянського суспільства: мир і безпека громадян, задоволення їх від свого майна і багатства, право кожного мати та відстоювати свої переконання. У своєму творі «Володар» Макіавеллі радить правителям брати до уваги наведені людські потреби для успішного державного правління [8].

Найперші підвалини концепції громадянського суспільства заклав англійський мислитель Т. Гоббс [9]. Причини виникнення та існування такого суспільства він пов'язував із природою і якостями людини як істоти розумної, а водночас егоїстичної. Оскільки вся людська поведінка мотивується особистою корисливістю, суспільство слід розглядати як засіб для її задоволення. У своєму природному стані люди, згідно розуміння Т. Гоббса, не можуть зберегти мир і тому постають перед загрозою взаємознищення [9, с. 96]. І тут, завдяки інстинкту самозбереження люди розуміють, що потрібно вийти зі стану «війни всіх проти всіх». У зв'язку з цим Т. Гоббс обґрунтовує концепцію договірної походження політичної влади [9, с. 132–133]. Держава виникає на основі суспільного договору між людьми. Тобто люди були вимушені укласти суспільний договір, віддавши частину прав суверену заради безпеки життя. Громадянське суспільство (*societas civilis*), яке з'являється внаслідок цього договору, він розглядає як еквівалент держави (*civitas*) та її законів. Окрім цього, Т. Гоббс оперує поняттями громадянина (підданого) та громадянської особи (*persona civilis*), яка належать до співтовариства громадян, утвореного за певними інтересами.

Вагомий внесок у розвиток ідей становлення громадянського суспільства зробив англійський ліберал Дж. Локк. Як передумову виникнення громадянського суспільства він розглядав природний стан людей – «стан повної свободи у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою», «стан рівності, за якого вся влада та компетенція є взаємними» [10, с. 131]. Але на відміну від концепції Т. Гоббса, природний стан не трактується Дж. Локком так однозначно як «стан свавілля». На думку останнього, природний стан регулюється «законом природи», що вимагає миру і збереження всього людства та підтримується в міру своїх можливостей кожною людиною. Зрозуміло, що така упорядкованість має нестабільний характер, тому намагання уникнути стану війни є причиною виникнення громадянського суспільства. У

цьому аспекті позиція Дж. Локка близька до позиції Т. Гоббса. Водночас Дж. Локк більше наголошує на особистісних засадах життєдіяльності громадянського суспільства, первинності особистісного начала щодо колективного чи державного. Він переконаний, що «кожна людина ... є вільною від природи, і ніщо, крім її власної згоди, не в змозі підкорити її якій-небудь земній владі» [10, с. 192]. Дж. Локк виділяє два різновиди такої згоди – «мовчазну згоду» (яка обмежується вже самим фактом визнання законів суспільства) і «виражену згоду», яка робить людину справжнім членом суспільства. Тобто йдеться про активну громадянську позицію особистості як умову оптимальної життєдіяльності громадянського суспільства.

Одним із яскравих представників доби Просвітництва, яка виділяється раціоналізмом, був Ж.-Ж. Руссо [11]. Його ідеї у своїх витоках близькі до положень Т. Гоббса. Спочатку Ж.-Ж. Руссо виходив із індивідуалістичної природи людини, але внаслідок еволюції поглядів дійшов думки, що підґрунтя здібностей індивідів перебуває в суспільстві. «Цей перехід від природного до громадянського викликає вельми помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало» [11, с. 26]. Отже, в суспільстві індивіди реалізують свої духовні та моральні здібності і через нього стають особистостями, отримуючи «моральну свободу, котра перетворює людину на справжню володарку самої себе. Бо спонука спричинена самим лише твоїм жаданням, – це рабство, а покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, – свобода» [11, с. 27]. Упорядкованість відносин у суспільстві та державі залежить від чотирьох видів законів: політичних, громадянських, юридичних та, за твердженням Руссо, найважливіших – моралі, звичаїв і громадської думки. Останній «викарбуваний не на мрамурі чи бронзі, а в серцях громадян» [11, с. 65]. Отже, можна з певністю стверджувати, що Ж.-Ж. Руссо визнає важливу роль таких феноменів, які сучасні науковці визначають як «політичну культуру» та «громадську думку».

Інший французький мислитель А. де Токвіль розумів громадянське суспільство як особливу, позадержавну сферу соціуму, а саме як царину поширення позадержавних громадських та політичних асоціацій [12]. Він також уважав, що для збереження свободи у демократичному суспільстві потрібно, щоб у людей був певний смак до неї, щоб на практиці сформувався волелюбний спосіб співжиття. На його думку, за умов демократії зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів і лише апелювання людей до власного розуму може сприяти співробітництву. А. де Токвіль зазначав, що недостатньо запровадити вільні інституції, вибори, партії та парламент. Необхідно, щоб людям була властива схильність до незалежності, до певного опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує.

Дослідження проблем громадянської свободи та влади суспільства над індивідом можна знайти у працях Дж. С. Мілля [13, с. 617]. На думку Дж. С. Мілля, суспільство може втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження. Тому свобода думки, право бути радше переконуваним, ніж примушуваним, виступає невід'ємною якістю морально зрілої особистості. І саме ліберальне суспільство визнає це право, а також формує свої інституції в такий спосіб, щоб реалізувати це право. Сенс політичної свободи Дж. С. Мілля убачав у тому, що індивід може вільно обговорювати громадські питання, брати участь у політичних рішеннях, дотримуватися своїх моральних переконань і перебирати на себе відповідальність за наслідки своїх дій.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г. В. Ф. Гегелю, який здійснив найбільш глибоку, усебічну та системну рефлексію цього явища [14]. На основі систематизації всього спадку англійської, французької та німецької суспільно-політичної думки Г. В. Ф. Гегель дійшов висновку, що «громадянське суспільство є диференціація, яка стоїть між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства приходить пізніше, ніж розвиток держави; оскільки в якості диференціації воно передбачає державу, яку воно, щоб існувати, повинно мати перед собою як щось самостійне» [14, с. 228]. Тому поняття «громадянське суспільство», на думку філософа, вужче, ніж поняття «суспільство».

У «Філософії права» він показує, що суть громадянського суспільства визначається двома принципами: 1) самоцінністю індивідуального буття конкретної людини, яка «є для себе особливою метою, цілісністю власних потреб і сумішню природної необхідності та свавілля» [22, с. 227];

2) опосередкованістю індивідуального буття, формою загальності, оскільки «кожне з них стверджує свою значимість і задовольняється тільки як опосередковане іншими такими ж індивідуальними буттями» [14, с. 228].

Громадянське суспільство постає для Гегеля не як суспільство винятково приватного інтересу, що протистоїть, протидіє загальному, а як стан суспільних зв'язків, в основі яких лежать взаємодія і взаєморозвиток індивідуального, приватного й загального, спільного. Гегель визнає, що: «у громадянському суспільстві кожен для себе – ціль, усі інші для нього ніщо» [14, с. 228]. Проте без цих «інших» індивід не в змозі задовольнити свої потреби й змушений взаємодіяти з ними, а тому ціле виступає ґрунтом опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності [15]. У міру розвитку громадянського суспільства воно наповнює конкретним змістом і свою загальну форму, тобто переростає в державу. Громадянське суспільство, за Гегелем, є рівнем розвитку суспільних зв'язків, що стоїть вище сімейних стосунків, але ще не досяг внутрішньої цілісності, притаманної державному способу буття. Тому громадянське суспільство «можна найближчим часом розглядати як зовнішню державу, як державу нужди та здорового глузду» [14, с. 228] (а не розумної внутрішньої довершеності). Це опосередковуюча ланка («диференціація») між найпростішою формою суспільних зв'язків (сім'єю) і найдосконалішою (державою). Громадянське суспільство – перехідний етап розвитку суспільства. У «Філософії духу» Гегель називає громадянське суспільство «системою атомістики» [16, с. 342] – етапом абстрактної свободи, оскільки ця остання підпорядковується сліпій природній необхідності, а не відображеній і зафіксованій у законах свідомій загальній волі, яку репрезентує держава. Історичний прогрес, за Г. Гегелем, якраз і полягає в переході «зовнішньої» держави у «внутрішню» як вищий рівень розвитку суспільного життя, що фіксує загальну волю й спрямовує її можливості на забезпечення інтересів кожного громадянина.

Критикуючи абстрактний індивідуалізм як вираження духу французької революції, Г. В. Ф. Гегель виходив з того переконання, що кожен громадянин є суспільною істотою, котра для виявлення своєї моральної значущості має відігравати певну роль у житті громадянського суспільства. Онтологічну природу громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегель виводив із особистісного начала, але наголошував на ролі соціальних чинників, оскільки «в громадянському суспільстві кожний для себе – ціль, всі інші для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їх обсязі: ці інші є суть, а тому лише засоби для цілей особливого» [14, с. 228].

Свободу Г. В. Ф. Гегель уважав не стільки індивідуальним обдаруванням, скільки статусом, що надається індивідові через правові та етичні інституції, які підтримує спільнота. Тому індивід має бути «опосередкованим» через довгу низку асоціацій (станів, корпорацій) [12, с. 245]. Моральний світогляд індивіда, на думку Г. В. Ф. Гегеля, невіддільний від світогляду суспільства, складовою якого виступає індивід, і від взаємовідносин усередині того суспільства, до якого він належить через громадянство, суспільний клас. Розмірковуючи про громадянське суспільство, Г. В. Ф. Гегель заперечував ототожнення економічних потреб із біологічними. Потреби, насправді, є станом духу і залежать від суспільного тлумачення, економічної системи, прийнятого в тому чи іншому суспільстві способу життя та моральних оцінок. Звідси випливає, що бідність залежить від оцінки людини суспільством, а також від того, як вона сама себе оцінює.

Особливий підхід до розуміння проблеми громадянського суспільства простежується у марксизмі. Услід за Г. Гегелем К. Маркс розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, як результат історичного розвитку, а не як даний природою стан [17, с. 4–76]. Як і Г. Гегель, К. Маркс пов'язує становлення громадянського суспільства з розвитком його економічних передумов, зокрема зі свободою приватної власності. Однак, якщо Г. Гегель уявляє собі громадянське суспільство як розгалужену систему суспільних потреб, відносин та інститутів, то К. Маркс зводить громадянське суспільство лише до економічної сфери суспільства. Причому саме громадянське суспільство має перехідний характер, оскільки воно породжує пролетаріат – могильника буржуазного суспільства, яке К. Маркс ототожнював із громадянським [17].

Концепція відчуження людини, викладена К. Марксом у ранніх працях, дуже важлива з соціально-психологічної точки зору для розуміння кризи або втрати самоїдентичності особистості. І, хоча К. Маркс наголошував на соціально-економічних, а не соціопсихологічних аспектах проблеми, відчуження робітника від засобів виробництва, на його думку, в підсумку призводить до відчуження індивіда від собі подібних [18, с. 89–90].

Альтернативу марксистській концепції відчуження можна знайти у працях класика соціології Е. Дюркгейма. На його думку, суспільство немислиме без солідарності, яка може набувати різних форм – родинної, професійної, національної. Джерелом почуття солідарності виступає суспільний поділ праці, який інтегрує членів суспільства, робить їх взаємозалежними [19]. Е. Дюркгейм розрізняє два типи соціальної солідарності:

– механічну солідарність, властиву недиференційованим суспільствам (на кшталт орди), зв'язок індивідів з якими є безпосереднім;

– органічну солідарність, властиву індустріальним диференційованим суспільствам, зв'язок індивідів з якими опосередкований соціальними групами та спільнотами. Другий тип соціальної солідарності є ознакою розвинутих громадянських суспільств.

Висновки. Отже, питання громадянського суспільства посідає чільне місце в політичних та наукових дискусіях щодо визначення подальших шляхів розвитку людської цивілізації. На Заході – з Нового часу, коли воно самоідентифікувалося, і – з невеликими перервами – до наших днів. В Україні – після здобуття нею незалежності та вибору громадянського суспільства як суспільного ідеалу, на противагу соціалізму радянських часів. Проте, незважаючи на велику кількість робіт зарубіжних та вітчизняних політиків і науковців, присвячених розкриттю суті громадянського суспільства, питання про його типологічну приналежність та хронологічні межі в історії людства все ще залишається відкритим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Соціологічна асоціація України; уклад. Волович В. Г. [та ін.]. К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. С. 108.
2. Короткий політологічний словник / ред. С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко. К.: РОВО «Укрвзполіграф», 1991. 95 с.
3. Одинцова А. В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А. В. Одинцова // Социально-политические науки. 1991. № 12. С. 40–51.
4. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова, державна і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова; Ін-т системи досліджень освіти; Східноукр. держ. ун-т. К.: ІСЛО, 1994. С. 11, 15.
5. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко // Нова політика. 1996. № 5. С. 17–25.
6. Платон. Держава / пер. з давньогр. та коментарі Д. Гуцул. К.: Основи, 2000. С. 241–270.
7. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. С. 16–17, 80, 88, 116.
8. Макиавеллі Н. Государь: Сочинения / Никколо Макиавеллі; [пер. с итальян.]. М.: ЭКСМО-Пресс; Х.: Фолио, 1999. 655 с.
9. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс; сочинения: [в 2 т.]; [пер. с латин. и англ.] М.: Мысль, 1991. Т. 2. С. 96, 132–133.
10. Локк Дж. (1632–1704) Два трактата про врядування / Джон Локк; пер. з англ. О. Терек, Р. Димерець. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 131, 192.
11. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / Жан-Жак Руссо; Ін-т філософії НАН України; Вінниц. держ. тех. ун-т. Б.м.: Port-Royal, 2001. С. 26–27, 65.
12. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / Шарль Алексіс де Токвіль; пер. з франц. [в 2 т.]. – К.: Видав. дім «Всесвіт», 1999. 587 с.: іл.
13. Себайн Дж. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон. – К., 1997. – С. 617.
14. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Георг Вільгельм Фридрих Гегель; [пер. с нем.]; АН СССР. Ін-т філософії; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянца. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
15. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / Василь Семенович Лісовий. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 350 с.: портр.
16. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Георг

Вильгельм Фридрих Гегель; [в 3 т.]. – М.: Мысль, 1997. Т. 3. Философия духа / отв. ред. Е. П. Ситковский; ред. коллегия: Б. М. Кедров и др. – 471 с. 17. Маркс К. Избранные произведения / К. Маркс, Ф. Энгельс; [в 3 т.]; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. М.: Политиздат, 1986. Т. 1. С. 4–76. 18. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф.; [твори. – в 30 т.] / пер. з рос. вид. К.: Політвидав України, 1980. Т. 42. С. 89–90. 19. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: Метод социологии / Эмиль Дюркгейм: [пер. с фр.] / изд. подгот. А. Б. Гофман. М.: Наука, 1991. – 572 с.

REFERENCES

1. *Sotsiologhiya: Korotkyy entsyklopedychnyy slovnyk* [Sociology: ShortEncyclopedicDictionary] Sotsiologichna asotsiatsiya Ukrainy; uklad. Volovych V. H. tain. Kiev: Ukr. Tsentru dukhovnoyi kul'tury Publ, 1998. P. 108. 2. *Korotkyy politylohichnyy slovnyk* [ShortPoliticalDictionary]. red. S. H. Ryabov, Z. I. Tymoshenko. Kiev: ROVO "Ukrvuzpolihraf"Publ, 1991. 95 p. 3. Odyntsova A. V. *Hrazhdanskoe obshchestvo: proshloe, nastoyashchee, budushche* [Civil Society: Past, Present and Future]. Socio-Political Sciences. 1991. Vol. 12. pp. 40–51. 4. Shchedrova H. P. *Hromadyans'ke suspil'stvo, pravova, derzhavna i politychna svidomist' hromadyan* [Gromadyanskasuspilstvo, legal, Power i politychna svidomist' gromadyan]. Kiev: ISLO Publ., 1994. P. 11, 15. 5. Pavlenko R. *Dynamika hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini* [The dynamics of civil society in Ukraine]. The new policy. 1996. Vol. 5. pp. 17–25. 6. Platon. *Derzhava* [Plato. State]. lane. with davnohr. D. Hutsul. Kiev: OsnovyPubl, 2000. pp. 241–270. 7. Aristotel'. *Polityka* [Politics]. lane. with davnohr. A. Kyslyuk. Kiev: OsnovyPubl, 2000. pp. 16–17, 80, 88, 116. 8. Makiavelli N. *Gosudar': Sochineniya* [Sire: Works]. Moscow: EKSMO-Press Publ; Kharkiv: Folio Publ, 1999. 655 p. 9. Gobbs T. *Leviafan, ilimateriya, forma ivlast' gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo* [Leviathan, or matter, form and power of the church and the civil government]. Moscow: Mysl' Publ, 1991. Vol. 2. pp. 96, 132–133. 10. Lokk Dzh. (1632–1704) *Dvatraktaty pro vryaduvannya* [Two treatises of government]. Per. from English. O. Terek, R. Dymere'ts'. Kiev: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy» Publ, 2001. P. 131, 192. 11. Russo Zh.-Zh. *Pro suspil'nuuhodu abo Pryntsypypolitychnohoprava* [On public agreement or Principles political rights]. B.m.: Port-RoyalPubl, 2001. pp. 26–27, 65. 12. Tokvil' A. de. *Pro demokratsiyu v Amerytsi* [Democracy in America]. Per. of French. [2 vols.]. Kiev: Vydav. dim "Vsesvit"Publ, 1999. 587 p: il. 13. SebaynDzh. *Istoriyapolitychnoyidumky*[History of Political Thought]. Kiev, 1997. P. 617. 14. Gegel' G. V. F. *Filosofiyaprava*. [The philosophy of law]. per. s nem. AN SSSR. In-t filosofii; red. isost. D. A. Kerimovi V. S. Nersesyants; avt. vstup. st.iprimech. V. S. Nersesyantsa. Moscow: Mysl'Publ, 1990. 524 p. 15. Lisovyy V. S. *Kul'tura – ideolohiya – polityka* [Culture – Ideology – Politics]. Kiev: Vyd-voim. OlenyTelihiPubl, 1997. 350 p. 16. Gegel' G. V. F. *Entsiklopediya filosofskikh nauk* [Encyclopedia of Philosophy]. Moscow: Mysl' Publ, 1997. T. 3. *Filosofiyadukha* [Philosophy of Spirit]. 471 p. 17. Marks K. *Izbrannyeproduzvedeniya* [Selected works]. Moscow: PolitizdatPubl, 1986. T. 1. pp. 4–76. 18. Marks K. *Ekonomichno-filosofs'kirukopysy 1844 roku* [Economic and Philosophic Manuscripts of 1844]. Kiev: Polityvydav Ukrainy Publ, 1980. T. 42. pp. 89–90. 19. Dyurkgeim E. *O razdelenii obshchestvennogo truda: Metodsotsiologii* [On the division of social labor: Sociology Method]. Moscow: Nauka Publ, 1991. 572 p.

Дата надходження:05.02.2019 р.